

Fornleifaskráning í Vestmannaeyjum

vegna nýs deiliskipulags í Löngulá



Júní 2011

Katrín Gunnarsdóttir
fornleifafræðingur MA

EFNISYFIRLIT

INNGANGUR.....	3
SÖGULEGT YFIRLIT	6
NÁTTÚRUFAR OG JARÐABÆTUR.....	11
SÖGULEGT YFIRLIT FYRIRHUGAÐS DEILISKIPULAGSSVÆÐIS.....	13
SKRÁÐAR FORNLEIFAR.....	15
NIÐURSTÖÐUR	19
HEIMILDASKRÁ.....	20
FYLGISKJÖL	20

INNGANGUR

Byggingarfulltrúinn í Vestmannaeyjum Sigurður Smári Benónýsson óskaði í maí 2011 eftir því við mig, Katrínu Gunnarsdóttir fornleifafræðing, að vinna fornleifaskráningu vegna fyrirhugaðs deilsikipulags í Löngulá.

Fornleifaskráning hefur ekki áður farið fram á viðkomandi svæði.

Skipulagsvæðið er um 7 ha að stærð og afmarkast af veitinga-og ráðstefnubyggingu í suðri, Strembugötu í vestri, Kirkjuvegi í norðri og Dalavegi austri og fylgir þar mörkum landnotkunar Þ-2 að Kirkjuvegi.

Íbúðarbyggð er umhverfis reitinn og kirkja og kirkjugarður liggja að honum. Hluti svæðisins hefur verið notaður sem skólagarðar undanfarin ár.

Það er ráðgjafafyrirtækið Alta ehf Ármúla 32, 108 Reykjavík sem vinnur að gerð deiliskipulagsins við Löngulá í Vestmannaeyjum.

Vettvangsvinna fornleifaskráningarinnar var gerð í maí 2011.

Kortagrunnur vegna vinnu við fornleifaskráninguna er fenginn hjá byggingarfulltrúanum í Vestmannaeyjum.

Undirrituð, Katrín Gunnarsdóttir, hefur tekið ljósmyndir á vettvangi sem fylgja með.

Myndadiskur fylgir hér með, og myndirnar á honum eru númeraðar með sömu númerum og hver fornleif. Loftmynd af svæðinu fylgir einnig, og eru fornleifar merktar inn á hana með því númeri eins og þær eru merktar í Fornleifaskránni frá 138-141.

Guðjóni Ármanni Eyjólfssyni eru færðar þakkir fyrir veitta aðstoð við fornleifaskráninguna. Einnig Ástu Maríu Jónasdóttur sem veitti upplýsingar um búsetusvæðið í kringum braggann.

Tilgangur fornleifaskráningar

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningarsögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að menningararfi liðinna kynslóða verði skilað óspilltum til framtíðar, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógrofum, kolagrofum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögnum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausum. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

Það er ekki síður hagar þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem

Þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en nauðsynlegt reynist að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem unninn er vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaaðilum, er hvorki æskilegur þeim né frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Almennt er æskilegt að framkvæmdum sé beint frá minjastöðum, en sé þess enginn kostur ber að tilkynna Fornleifavernd ríkisins um framkvæmdirnar með fyrirvara. Getur Fornleifavernd ef svo ber undir krafist þess að framkvæmdum sé frestað uns fornleifarannsókn hefur farið fram. Þeir, sem standa fyrir meiri háttar framkvæmdum, bera kostnað af fornleifarannsóknum sem nauðsynlegar reynast þeirra vegna (sjá 14. gr. Þjml.107/2001).

SÖGULEGT YFIRLIT

Sögulegar heimildir

Í Landnámabók segir að írskir þrælar Hjörleifs Hróðmarssonar úr Dalsfirði í Noregi, fóstbróður Ingólfs Arnarssonar, hafi fyrstir sest að í Heimaey og Vestmannaeyjar kenndar við þá. Nafngreindir voru þeir: Dufþakur, Geirröður, Skjaldbjörn, Halldór, Drafdritur og fleiri, alls tíu og bjuggust þeir fyrir í eyjunni um hrið, eða þar til Ingólfur kom og hefndi Hjörleifs fóstbróður síns sem þeir höfðu drepð.¹ Ýmis örnefni í eyjunni eru enn við þá kennd svo sem Dufþekja og Halldórssandur. Sá landnámsmaður sem byggði fyrst Vestmannaeyjar er sagður Herjólfur Bárðarson, sem bjó í Herjólfssdal, fyrir innan Ægisdyr.² Ormur sonur hans bjó á Ormsstöðum við Hamar niðri og Vilborg dóttir hans á Vilborgarstöðum.

Leifar fornra bæja og tveggja gamalla búða í Herjólfssdal eru friðlýstar, sem og hinn gamli umbúnaður lindarinnar þar og kofaleifar um 400 skref sunnan við tóftir bæjarins.³ Margrét Hermanns-Auðardóttir rannsakaði minjarnar á 8. og 9. áratug 20. aldar og gerði að efni doktorsritgerðar sinnar. Hún telur að Vestmannaeyjar hafi verið byggðar miklu fyrr en Landnáma greinir frá,⁴ eða á 7. öld. Aðrir fræðimenn draga það mjög í efa, sbr. grein Sveinbjörns Rafnssonar í Árbók fornleifafélagsins 1990.⁵ Ekki verður lagt mat á þetta hér og vísað til úttektar dr. Bjarna Einarssonar á fornleifum í Herjólfssdal.⁶

Vestmannaeyjar voru bændaeign fram á 12. öld, en þá keypti Magnús Einarsson (d. 1148) Skálholtsbiskup eyjarnar og ætlaði að setja þar á fót munkaklaustur.⁷

Eyjarnar voru í eigu Skálholtsstóls fram á 15. öld er þær komust flestar í hendur konungs. Ekki er vitað hvernig það gerðist en kenning er um að Eiríkur af Pommern hafi tekið þær upp í skuld. Eiginlega má segja að töluverð norsk áhrif hafi verið í Eyjum fyrstu aldir byggðar. Í Kristnisögu segir frá því að Ólafur Tryggvason konungur sendi þá Leif Eiríksson, Gissur hvíta og Hjalta Skeggjason til Grænlands og Íslands að boða landsmönnum kristna trú. Hafði konungur látið höggva kirkjuvið og sagt Hjalta og Gissuri að þeir ættu að reisa kirkju þar sem þeir tækju fyrst land. Ekki er vitað hvort hann hafi haft slík ummæli við Leif eða fengið honum timbur í Þjóðhildarkirkju er fyrst reis á Grænlandi, en Gissur og Hjalta skutu bryggjum í land á Hörgaeyri í Heimaey og reistu kirkju þar, norðan megin vogsins, þar sem áður voru blót og hörgar.⁸ Staðsetning kirkjunnar er óviss, en neðan við Löngu stóð Clemensarkirkja, sem getið er í máldögum.⁹ Kirkja trúboðanna gæti hafa staðið á sama stað og hún stóð.

Á 13. öld voru norskir kaupmenn frá Björgvin á ferð í Vestmannaeyjum og seinni hluta þeirrar aldar guldu sóknarbörn Kirkjubæjarkirkju tíund til Björgvinjarklausturs. Eyjarnar voru á yfirráðasvæði Oddaverja fyrri hluta 13. aldar og heimtaði Sæmundur Jónsson í Odda að Björgvinjakaupmenn, sem staddir voru í Heimaey á Grænlandsfari með viðarfarm, greiddu miklar fjárhæðir fyrir Pál son hans, sem hafði verið drepinn í Noregi. Árið 1268 varð Árni Þorláksson biskup í Skálholti, en hann var lærður í Björgvin. Árið síðar reistu

Vestmannaeyingar kirkju á Kirkjubæ. Þá virðast hafa verið starfræktar 3 kirkjur í Eyjum um hrið, Clemensarkirkja, Nikulásarkirkja í Kirkjubæ og Péturskirkja fyrir ofan leiti.¹⁰ Allar voru þær grafrarkirkjur og má þar því búast við mannabeinum við jarðrask. Árið 1298 gaf Árni biskup allar klerkatíundir í Kirkjubæjarsókn til klausturs í Björgvin og sagði Eggert Ólafsson

¹ Íslendinga sögur, 1946 Bls 28-32

² Íslendinga sögur, 1946 Bls 205-207

³ Ágúst Ó Georgsson, 1990 Bls 15

⁴ Margrét Hermanns-Auðardóttir, 1989 Bls 53-54

⁵ Sveinbjörn Rafnsson, 1990 Bls 153-162

⁶ Bjarni Einarsson, 1999 Bls 1-8 og skrár 1-9

⁷ Jóh Gunnar Ólafsson, 1948 Bls 13

⁸ Íslendinga sögur, 1946 Bls 268

⁹ DI II 1253-1350, 1893 Bls 66

¹⁰ DI II 1253-1350, 1893 Bls 66 DI VII 1170-1505, 1903-1907 Bls 41-43

að á 18. öld væri enn væri tíundað samkvæmt norskum hætti í Heimaey.¹¹ Ekki er vítað hvenær Clemenskirkan var lögð niður, en kirkjurnar í Kirkjubæ og Ofanleiti voru lagðar niður 1573 og byggð ein kirkja fyrir báðar á Fornu-Löndum, sem kölluð var Landakirkja. Þá kirkju brenndu arabískir sjóræningjar (kallaðir Tyrkir) árið 1627 og var kirkjan endurreist 1631 þar sem nú er kirkjugarður Landakirkju. Árið 1837 voru kirkjusóknirnar sameinaðar í Vestmannaeyjaprestakall. Gamli kirkjugarðurinn á Ofanleiti var friðlýstur þar til árið 1970, er friðlýsingin var felld niður og garðurinn lagður undir flugvöll.¹²

Áður en Vestmannaeyjar féllu undir konung á 16. öld, guldu eyjamenn gjöld sín til kirknanna og eins og fram hefur komið fór hluti þeirra til klausturs í Björgvin. Býlin Ofanleiti og Höfn guldu hæsta tíund á tímabilinu 1450-1507¹³ en næst þeim komu Vilborgarstaðir, Bófastaður (Búastaðir, Bílastaðir-Býlastaðir), Odd(a)staðir og Kirkjubær. Á því tímabili voru öll gjöld innheimt í fiskum eða lýsi og Eyjamenn áttu sjálfir, á eigin kostnað, að koma tíundinni til verslunarstaðar á landi, og láta í té umboðsmanni konungs. Skattheimtumenn konungs bjuggu innan varnargerðis sem kallað var Skansinn, en leifar hans og gömul mannvirki við hann eru nú friðlýst.¹⁴ Vestmannaeyjar tilheyrðu Rangárvallasýslu stjórnsýslulega til 1609, en þá urðu eyjarnar sjálfstæð sýsla. Verslunarfélagið sendi eitt til tvö skip þangað árlega. Í byrjun 18. aldar voru 23 bæir á Heimaey, en 52 bændur eða fjölskyldur. Allmargt manna kom til sjóróðra, sem stundaðar voru allt árið. Verslunarfélagið sem leigði verslun, hús og höfn af kóngi hafði nokkra „kóngsbáta“ og sá „eftirlegumaður“ félagsins um að manna þá og reka.¹⁵ Þessi svokallaði eftirlegumaður var umboðsmaður verslunarfélagsins og sá einnig um verslunina og innheimti gjöld af leiguliðum konungs.

Vestmannaeyjar fengu kaupstaðaréttindi 1. janúar 1787, en misstu þau réttindi 1807 og voru útleggjarastaður eða kaupsýsla til ársins 1918. Heimaey var fremur þéttbýl og byggðin þéttist mest við höfnina í kring um verslunarstaðina. Árið 1900 voru íbúðarhúsin orðin 35, en þeim fjölgaði ört, og árið 1920 voru þau 270.¹⁶ Um aldamótin 1900 mátti skipta Heimaeyjarbyggðinni í svæði,¹⁷ en allt breyttist eftir eldgos í Eldfelli 1973.

Þegar skoðuð eru örnefni, sögustaðir og fornleifar í Vestmannaeyjum er augljóst að búskapurinn setti mark sitt á búsetulandslag eyjanna og ýmislegt er öðru vísi þar en t.d. á fastalandinu. Dæmi um það er kúa- og sauðfjárbúskapurinn og margvísleg merki um fuglanyttjar. Gjöful fiskimið og fuglabjörg hafa löngum dregið fólk til eyjanna og fyrr á öldum bjó þar ótrúlegur fjöldi fólks miðað við jarðnæði. Áður en Herjólfur nam þar land „var þar veiðistöð ok engra manna veturseta,“¹⁸ segir í Landnámabók og vísar til þess að í upphafi byggðar hafa menn áttað sig á ríkulegum hlunnindum eyjanna. Langflestir minjastaðirnir sem hér eru skráðir tengjast þeim. Atvinnuhættir eyjanna settu og mark sitt á landslag eyjanna, en einnig býður landið sjálft upp á afnot sem fólk nýtti sér. Dæmi um það eru gömlu fiskibyrgerin sunnan í Hánni, sem eru friðlýst.¹⁹ Almennt má segja að fyrr á öldum hafi fugla- og fiskveiði haldið lífi í ábúendum eyjanna fremur en búskapur á landi. Þó var þar talsvert af sauðfé, nautgripum og hænsnum, en lítið af hrossum. Séra Gissur Pétursson prestur í Ofanleiti 1687-1713 sagði að flestir hefðu þá ekki fleiri en tvær kýr og margir eina, svo að „allir verða að tilkaupa smjör, vaðmál, skæðaskinn og sýru frá meginlandinu.“²⁰ Víða eru örnefni og minjar

¹¹ Eggert Ólafsson, 1975 Bls 154

¹² Ágúst Ó. Georgsson, 1990 Bls 15

¹³ DI VII 1170-1505, 1903-1907 Bls 179-180

¹⁴ Ágúst Ó. Georgsson, 1990 Bls 15

¹⁵ Eggert Ólafsson, 1975 Bls 155

¹⁶ Jóh. Gunnar Ólafsson, 1948 Bls 18

¹⁷ Jóh. Gunnar Ólafsson, 1948 Bls 69-70

¹⁸ Íslendinga sögur, 1946 Bls 206-207

¹⁹ Ágúst Ó. Georgsson, 1990 Bls 15

²⁰ Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 99

sem vísa til sauðafjárbúskapar eyjarskeggja. Í umfjöllun um býlin er gerð grein fyrir skiptingu eyjanna og nytjum.

Hvert haust um veturnætur var sauðfé smalað til skilarétta í úteyjunum er fjáreigendur áttu að tilkynna hreppstjóranum hve margt fé hann hafði í hagabeit. Menn höfðu ákveðna ítölu fjár og varð að farga því ef ekki var hægt að koma því fyrir í annarra högum. Sama regla gildi á öllum eyjunum. Sauðfé gekk að mestu sjálfala sumar sem vetur, engin fjárhús voru né kvíar eða stekkir, en fjárborgir voru notaðar til að skjóls í hretviðrum. Annars voru notaðir þeir fjölmörgu skútar og hellar sem víða eru um eyjarnar. Yfir sumartímann var allt fé flutt til grasbeitar í úteyjunum. Talið var að eyjarnar bæru 1400 fjár.²¹ Jarðrækt var ekki mikil, en flest býlin sem höfðu kýr hlóðu garða umhverfis heimatúnið og kartöflugarðinn. Þeir eru flestir burtu máðir nú. Eldsneyti var eitt mesta vandamál eyjaskeggja og var bjargast við þurrkaða kúamykju, hrossatað, lambaspörð, fugla- og fiskbein og annan úrgang og kol á seinni tímum ef hagur leyfði.²² Vegna takmarkaðra grasnytja og eldiviðarskorts voru kýr á bæjunum fyrir ofan Hraun yfirleitt hafðar inni mest allt árið, beit var af skornum skammti og það þurfti ekki að spyrja hvers mykjan var eða hvar ef kýrnar voru inni.²³ Ær virðast ekki hafa verið mjólkaðar í kvíum, enda segir séra Jón Austmann í Eyjum að á árunum 1827-1858 hafi það ekki svarað kostnaði og ekkert hey til að gefa þeim yfir veturinn. Allt hey fór í kýrnar. Tómhúsin sem víða voru nutu engra jarðarnytja, þótt öll hefðu leyfi til að hafa matjurtagarð. Tómhúsmenn máttu yfirleitt skera torf eftir þörfum og áttu að greiða 60 fiska í lóðarleigu. Þeir sem bjuggu í timburhjöllum og áttu ekki rétt til torfskurðar guldu 32 fiska í leigu. Á árunum 1840-1860 voru 12 tómhús í Heimaey.²⁴ Uppdráttur Sæmundar Hólm af Heimaey frá 1776²⁵ sýnir helstu kennileiti og býli í eyjunni. Þótt teikningin sýni ekki raunverulegt útliti eyjarinnar má fá nokkuð glögga mynd af staðhättum, afstöðu milli bæja, túngörðum, tómhúsum, fjöllum og hæðum.

²¹ Brynjólfur Jónsson, 1918 Bls 35

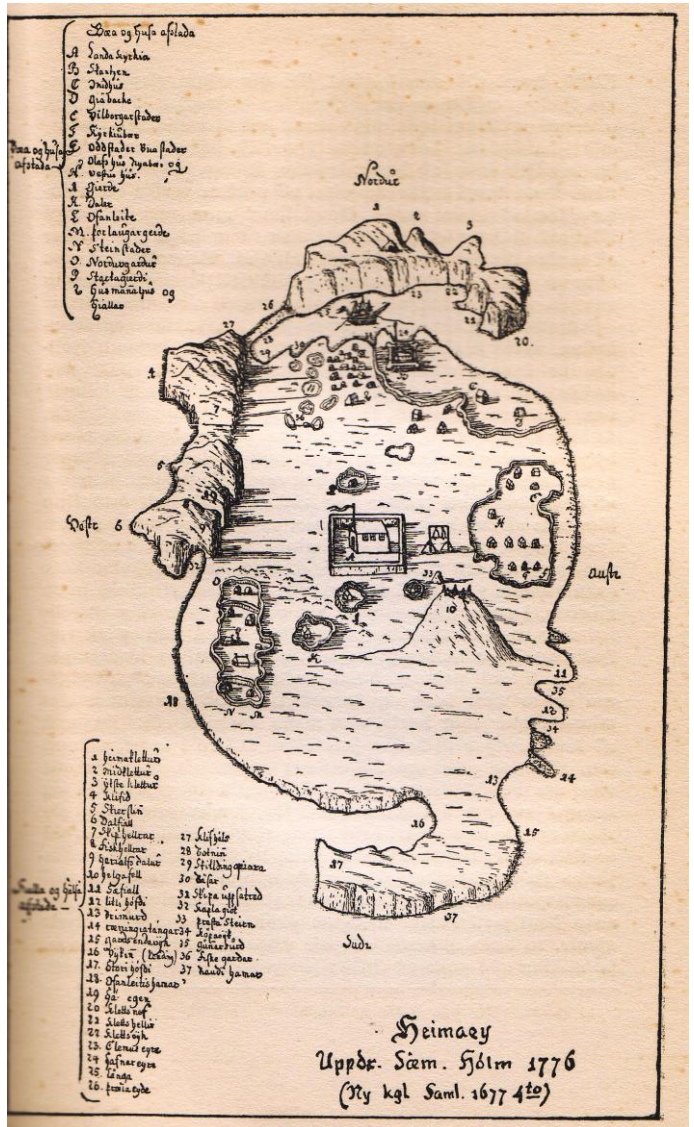
²² Brynjólfur Jónsson, 1918 Bls 51-53 Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 148, 153

²³ Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 147

²⁴ Brynjólfur Jónsson, 1918 Bls 34

²⁵ Uppdrátturinn er birtur í Árbók Ferðafélags Íslands árið 1948, bls 71

- 1 Heimaklettur
- 2 Miðklettur
- 3 Ystiklettur
- 4 Klifið
- 5 Sker(s)lin
- 6 Dalfjall
- 7 Skiphellar
- 8 Fiskhellar
- 9 Herjólfssdalur
- 10 Helgafell
- 11 Sæfjall
- 12 Litlihöfði
- 13 Brimurð
- 14 Ræningjatangi
- 15 Garðsendavík
- 16 Víkin (lending)
- 17 Stórhöfði
- 18 Ofanleitishamar
- 19 Há
- 20 Klettsnef
- 21 Klettshellir
- 22 Klettsvík
- 23 Klemenseyri
- 24 Hafnareyri
- 25 Langa
- 26 Þrælaeiði
- 27 Klifhál
- 28 Botninn
- 29 Skildingarfjara
- 30 Básar
- 31 Skipauppsátrið
- 32 Kaplagjóta
- 33 Prestasteinn
- 34 Kópavík
- 35 Gunnarsurð
- 36 Fiskigarðar
- 37 Rauðihamar (þar í er mikill hellir)



- A Landakirkja
- B Skansinn
- C Miðhús
- D Gjábakki
- E Vilborgarstaðir
- F Kirkjubær
- G Oddsstaðir
- H Ólafshús, Nýibær, Vesturhús
- I Gerði
- K Dalir
- L Ofanleiti
- M Þorlaugargerði
- N Steinsstaðir
- O Norðurgarður
- P Stakkagerði
- R Húsmannshús og hjallar

Örnefni og minjar víða um eyjarnar minna á aðferðir og aðstöðu við eggjatöku, fugla- og fiskveiðarnar og þótt hér sé margt nefnt er líka margt ónefnt í þeim efnum. Helsta höfnin var við Skipasand, Stokka- og Nýjabæjarhellu, en „Ofanbyggjarar“ voru með veiðistöðu með smábáta í vikinni norðan við Stórhöfða. Fiskimið eru allt í kring og stutt að fara. Tekin voru mið í land og eru nokkur hér upp talin, en ítarlegri upplýsingar er að fá í upptalningu séra Gissurar Péturssonar frá aldamótum 1700 eða þar um bil²⁶ og Brynjólfs Jónssonar í sóknarlýsingum sem út komu 1918.²⁷ Búast má við að ýmsar upplýsingar bætist við og er nauðsynlegt að halda þeim til haga.

Önnur hlunnindi en veiðar og grasnyt voru fremur fátækleg. Umboðsmaður konungs hirti allan reka og útbýtti, að frátöldum reka í Klettsvík sem sýslumaður átti, en menn máttu taka tré sem þeir fundu upp að 3 álna stærð. Söl, fjörugrös og krækiber máttu menn hirða hvar sem var. Hvannatekja var í Heimakletti fyrir þá sem máttu nýta hana þar. Margrét Hallsdóttir jarðfræðingur segir að frjógreiningar á jarðvegssniðum í Torfmýri bendi ekki til mikillar jarðræktar í Heimaey, en tekur fram að jarðvegssýnin gefi ekki glögga mynd af jurtaflóru eyjarinnar. Hún telur ástæðu til að ætla að hvannatekja hafi verið mjög góð fyrstu aldir byggðar, en hvannastóðið hafi hopað eftir því sem nýttar jukust. Gróður í Heimaey er fremur fáskrúðugur, en sá gróður sem þar vex hefur alltaf verið óvenju gróðurríkur miðað við mjög mikla beit. Safaríkan gróðurinn mátti rekja til bjargfuglsins, því það var sá eini áburður sem gróðurinn fékk, því þrátt fyrir mikla beit var honum ekki skilað því sem skepnur skildu eftir sig, þar sem allt það var nýtt til eldiviðar.²⁸

Örnefnið Torfmýri vísar til þess að þar hafi verið hægt að taka torf. Torftaka var mikil fram á 19. öld, enda voru öll hús tyrfd. Áður var talin mótekja í mýrinni, en hún var löngu uppurin er Gizur Pétursson var prestur að Ofanleiti 1687-1713. Hann sagði að mýrin og allt annað gróðurlendi á eyjunni hafi þá verið ofbeitt vegna fjölda búfjár. Þá voru í eyjunni 80 kýr og 50 hestar auk alls sauðfjár. Hann talaði um mikinn torfskurð í mýrinni, en ekkert um mótekju²⁹ enda var Árna Magnússyni og Páli Vídalín sagt 1704 að ekkert eldiviðartak væri á eyjunni, hvorki hrís né mór. Af skrifum séra Jóns Austmanns³⁰ um miðja 19. öld má ráða að torfskurðurinn hefur verið bágborinn og sennilega ekki endilega bundinn við Torfmýrina, því hann segir að menn séu að rista kringlutorf þar sem það næst til mikils skaða fyrir beitolandið. Kringlutorf var tekið af þéttvöxnu rötargóðu valllendi. Allt gróðurlendi Heimaeyjar var mjög viðkvæmt vegna ofbeitar og hefur torftakan sett mikinn svip á eyjuna og valdið skaða. Þetta breyttist allt er menn fóru að byggja ótyrfd timburhús og hlöður fyrir hey í stað þess að rista heyturf og leggja yfir heyin. Sagði Jón torfeklu svo mikla að sumir fengju torf ofan af fastalandinu, en það væri þó sjaldgæft.

Annað sýsl íbúanna var af ýmsu tagi og má þar telja daglaunavinnu á verslunarstaðnum þegar kaupmenn kölluðu og stöku smiðir stunduðu skipa- og húsbyggingar. Til nánari upplýsinga má benda á skrif tveggja Vestmannaeyjapresta, séra Gissur Pétursson 1687-1713 og séra Jón Austmann 1827-1858 um líf og landshag í Eyjum í bók Þorkels Jóhannessonar um Örnefni í Vestmannaeyjum, sem kom út 1938.

Alfaravegir um Heimaey voru tveir, báðir frá kaupþúninu, suður úr og austur úr. Var suðurleiðin kölluð þjóðvegur og var borin í hann mold og möl árlega. Lítið er eftir af þessum vegslóðum í dag þótt greina megja á leiðinni „upp fyrir hraun“.

²⁶ Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 158-160

²⁷ Brynjólfur Jónsson, 1918 Bls 36-45

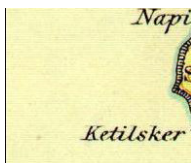
²⁸ Margrét Hallsdóttir, 1984 Bls 59

²⁹ Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 105

³⁰ Þorkell Jóhannesson, 1938 Bls 153

NÁTTÚRUFAR OG JARÐABÆTUR

Heimaey er suður undan Langeyjarsandi í Rangárvallasýslu. Hún er langstærst og eina eyjan sem var/er byggð. Heimaklettur (283 m) er landfastur við hana að norðan og Miðklettur og Ystiklettur (209 m) fastir hver við annan í framhaldi af honum. Heitir Eiðið, sá hluti lands er tengir Heimaklett og Klifið á Heimaey. Önnur helstu kennileiti á Heimaey eru Dalfjall sem skýlir Herjólfssdal í vestnorðvestri.



Þar er Blátindur hæstur (273). Há heitir fellið norðvestan við kaupstaðinn. Austan og sunnan eru Eldfell og Helgafell (226 m) sunnar, bæði virk eldfjöll. Sunnan við núverandi flugvöll ber Háubúr (188 m) við himinn og syðst á eyjunni trónar Stórhöfði (122 m). Í landnorður frá honum er Dalfjallshryggur. Dalir eru helstir Herjólfssdalur, Djúpidalur og Lyngfellssdalur. Eldhraun setja mikinn svip sinn á allt landslag í eyjunni og þar eru fjöldi hella og miklir hamrar. Örugg höfn er ein. Jarðvegur er ekki mikill, en vísbending er um að hann hafi verið meiri. Stöðuvötn eru engin, en uppsprettur nokkrar.³¹ Kortið er Herforingjaráðskort birt aftan við lýsingu Vestmannaeyjasóknar eftir Brynjólf Jónsson, sem gefin var út í Kaupmannahöfn 1918.

³¹ Brynjólfur Jónsson, 1918 Bls 15-19

Skrá yfir matjurtagarða Vestmannaeyinga og „önnur sáðlönd“ frá 1791 - 1963, fjölda þeirra og heildarstærð, eins og þennan fróðleik, er að finna í opinberum heimildum. Frá 1791, að byrjað var að skrá tölu kálgarða í Vestmannaeyjum, til ársins 1810 eru það næstum einvörðungu danskir kaupmenn eða verslunarstjórar þeirra, sem rækta gulrófur, næpur og fl. skyldar matjurtir við hús sín eða íbúðir. Stærð þeirra garða er hvergi skráð.

Smámsaman læra Eyjamenn að skilja gildi þess að rækta rófur, næpur o.fl. matjurtir við hús sín. Þá fjölga görðunum, en ekki þykir taka því að skrá flatarmál þeirra. Árið 1811 eru matjurtagarðar skráðir 11 og 1852 eru þeir orðnir 74.

Nú tekur garðrækt Eyjamanna vaxtarkipp, því að Mad. Ericson, hin danska frú í Frydendal, hefur hafið kartöflurækt í Eyjum. Hún fær brátt byr. Þá er tekið að mæla flatarmál matjurtagarðanna. Síðan er hætt að telja þá árið 1877. Árið 1853 eru þeir 87 en árið 1876 eru þeir 127.³²

³² Heimaslóð er sögu-, menningar- og náttúrufarsvefur um Vestmannaeyjar sem rekinn er af Vestmannaeyjabæ

SÖGULEGT YFIRLIT FYRIRHUGAÐS DEILISKIPULAGSSVÆÐIS.

Fyrirhugað deiliskipulagssvæði hefur ekki tilheyrt neinni nafngreindri jörð í landi Vestmannaeyja. Að vísu er greint frá því í Örnefni í Vestmannaeyjum að Kirkjuflöt og Kirkjuvarða séu sunnan við Landakirkju.³³

Kirkjur voru sennilega reistar um 1200 eða á 13. öld á Kirkjubæ og Ofanleiti, en árið 1573 stóðu sr. Bergur Magnússon á Ofanleiti og Símon Surbech kaupmaður fyrir því að reist var allstór timburkirkja að Löndum í suðvesturhorni gamla kirkjugarðsins þar sem sálnahliðið er nú. Henni heyrðu til þær tvær kirkjusóknir sem í Vestmannaeyjum voru, það er Kirkjubæjar- og Ofanleitissóknir, og voru kirkjur þær, er fyrir voru, þá gerðar að bænahúsum. Kirkja þessi var brennd í Tyrkjaráninu árið 1627. Fjórum árum síðar var reist ný kirkja á sama stað. Sú kirkja var þrívegis endurbyggð og var í notkun þar til núverandi Landakirkja var fullgerð á flötinni vestan kirkjugarðsins. Við gamla kirkjustæðið var gröf sr. Ólafs Egilssonar sem Tyrkir herleiddu en átti afturkvæmt til Eyja.

Árið 1773 var afráðið að reisa úr steini þá Landakirkju sem nú stendur. Uppdráttinn að kirkjunni gerði konunglegur byggingameistari, Georg David Anthon (1714-1781) en hann var aðstoðarmaður eins kunnasta arkitekts og hallarsmiðs Dana, Nikolai Eigtveds. Anthon hafði áður teiknað ýmis hús hér á landi fyrir stjórnina, stjórnarráðshúsið í Reykjavík og Viðeyjarkirkju, og eftir það hefur hann sennilega teiknað Bessastaðakirkju. Jafnhliða uppdrættinum gerði hann kostnaðaráætlun um verkið og útvegaði til þess efni. Kirkjan skyldi vera 27,5 álnir á lengd og 16 álnir á breidd (u. þ. b. 17,3x10 m). Veggir yrðu tvíhlaðnir úr höggnu og óhöggnu hraungrýti, um tvær álnir á þykkt, múraðir að utan og innan, bogar yfir gluggum og gólf lagt tígulsteini. Talið var þurfa um 90 tonn af kalki í bygginguna og um 11.000 Flensborgarmúrsteinna, sem lagðir voru í gólfíð, auk trjáviðar.³⁴

Ljósmynd af Vestmannaeyjum sem tekin er 1915, sýnir vesturhluta byggðarinnar í Vestmannaeyjum, og nær hún um þrjár kirkjulengdir vestur fyrir Landakirkju. Þar sést m.a. hvernig landið sunnan við hana fer smá hækkandi í suður. Suðaustan við kirkjuna var stauralína sem má fylgja upp að kirkjunni frá Kirkjuvegi og liggur yfir smá hæðir í landinu til suðvesturs. Það má fylgja þessari stauralínu og víðar um bæinn. Sjá fylgiskjal 1.

Frá þessu segir í Bliki:

Hinn 6. september (1911) átti sér stað fyrsta símasambandið milli Eyja og Reykjavíkur. Það gerðist af Eiðinu, hinu gamla og kunna þrælaeiði.

Í sömu heimild segir að í októbermánuði um haustið (19. okt., segir ein heimildin) var hafið það verk að setja niður símastaura í kaupúninu. („Telefontaurar“ voru þeir þá nefndir).³⁵

Af túnakortum frá 1923³⁶ má sjá að þeir sem eiga stakkstæði, kálgarða eða tún sem er girt með vírgirðingu eru nafngreindir og stærð hvers svæðis uppgæfin í mælikv. 1:1000 m².

³³ Örnefni í Vestmannaeyjum bls. 57

³⁴ Heimaslóð, sögu-, menningar- og náttúrufarsvefur um Vestmannaeyjar sem rekinn er af Vestmannaeyjabæ

³⁵ BLIK 1972/SÍMINN LAGÐUR MILLI EYJA OG LANDS

³⁶ Mælt og teiknað Axel Petersen Júní-des 1923

Á þessum upprætti sést að vegur er kominn sunnan við kirkjuna og má ætla að lega hans liggi í gegnum áðurnefnda Kirkjuflöt. Sjá fylgiskjal 3.

Í Bliki segir um íþróttavöllinn við Löngulá: Þarna var tún Ísleifs Sigurðssonar, útgerðarmanns í Ráðagerði (nr. 19 við Skólaveg). Tún þetta keypti bæjarstjórn Vestmannaeyja árið 1934 í því skyni, að á því yrði byggð hin fyrirhugaða bygging Gagnfræðaskólans. Húsið var síðan byggt á hæðinni austan við túnið, en það síðan gert að íþróttavelli og svo að leikvelli nemenda Gagnfræðaskólans.³⁷

Í ritinu “Við Ægisdyr” segir um Löngulá og malarvöllinn: Langalá er allmikil lægð vestan Strembuheiðar skammt ofar en Landakirkja. að var upphaf þessa leikvangs að árið 1946 var áætlað að verja 100 þús. kr. til “nýs íþróttaleikvangs. Næsta ár hófst vinna við völinn. Var unnið í vallargerðinni meira og minna næstu ár. Verkið var seinunnið vegna klappa sem þurfti að sprengja. Malarvöllurinn í Löngulá var vígður 29. júní 1957.³⁸

Á svæði sem er austan Strembugötu, þar sem nú er aðkeyrsla að trjáræktarsvæði, var sunnan götunnar fluttur braggi sem áður hafði staðið uppi á Höfða, og þjónaði þeim tilgangi að vera hersjúkrahús á tímum hersins. Það var búið í þessum bragga til ársins 1956. Hjá bragganum var byggður kofi, og einnig var þar matjurtagarður. Svæðið hefur nú verið sléttað.³⁹

³⁷ Blik 1973/Bærinn okkar, seinni hlut

³⁸ Við Ægisdyr. bls. 406. Haraldur Guðnason 1991 Við ægisdyr. Saga Vestmannaeyjarbæjar, II.

³⁹ Upplýsingar á skilti þar sem áður stóð braginn.

SKRÁÐAR FORNLEIFAR

138



Horft til austurs. Braginn stóð aðeins austan við steininn til vinstri.

Sérheiti:	Braginn.
Hlutverk:	Bústaður.
Tegund:	Heimild/ Stríðsminjar.
Staðsetning:	N: 63°26.081 V: 20°16.466
Ástand:	Horfið.
Hættumat:	Lítill hættu.
Hættuorsök:	Nýbyggingar.
Staðhættir:	Austan Strembugötu við norðvesturhorn vegar sem liggur að skógræktarreit. Þar sem braginn stóð er nú steinn með skilti á sem rekur sögu braggans.
Lýsing:	Þar sem braginn stóð hefur nú verið sléttað, en nokkra metra frá bragganum var byggt útihús, og einnig var matjurtagarður við hann.
Aðrar upplýsingar:	Braginn sem áður hafði staðið upp á Höfða, og þjónað þeim tilgangi að vera hersjúkrahús á tímum hersins. Það var búið í þessum bragga til ársins 1956. Steininn var settur upp 2009 af afkomendum Valtýs Brandssonar og Ástu Sigrúnar Guðjónsdóttir. Braginn var rifinn 1966-1968.
Heimildir:	Viðtal og leiðsögn Ásta María Jónasdóttir í maí 2011.



Horft til vesturs að norðurenda malarvalarins.

Sérheiti:	Kirkjuvarða.
Hlutverk:	Kennileiti.
Tegund:	Heimild.
Staðsetning:	N: 63°26.189 V: 20°16.388
Ástand:	Horfin.
Hættumat:	Lítil hættu.
Hættuorsök:	Nýbyggingar.
Staðhættir:	Ekki er sannanlega hægt að staðsetja Kirkjuvörðu á þeim stað sem hún hefur staðið, því ekki eru neinar heimildir um það. Með viðtali við heimildarmann og skoðun á ljósmynd frá 1915 má þó leiða líkur að því að hún hafi staðið við norðausturenda malarvallarins, undir þar sem grasbrekkan liggur út að Kirkjuvegi.
Lýsing:	Þarna er nú grasivaxin brekka upp að norðurenda malarvallarins.
Aðrar upplýsingar:	Örnefni í Vestmannaeyjum: Kirkjuvarða: Skammt ofan við Landakirkju, sunnan við veginn. Þar skiptu ofanbyggjarakonur um skó þegar þær fóru í kirkju, og geymdu þær gönguskóna meðan á messu stóð. Þegar prestur kom að kirkjuvörðu var hringt fyrstu hringingu.
Heimildir:	Ljósmynd tekin 1915 yfir Vestmannaeyjarbæ. Viðtal við Guðjón Ármann Eyjólfsson í maí 2011. Örnefni í Vestmannaeyjum, bls. 57



Horft í norður að Landakirkju, yfir það svæði sem gæti talist Kirkjuflöt.

Sérheiti:	Kirkjuflöt.
Hlutverk:	Tún.
Tegund:	Heimild.
Staðsetning:	N: 63°26.197 V: 20°16.353
Ástand:	Horfið.
Hættumat:	Engin hættu.
Hættuorsök:	Engin.
Staðhættir:	Kirkjuflöt er sögð hafa verið sunnan við kirkjuna. Gera má ráð fyrir að hún hafi verið þar sem Kirkjuvegur liggur í austur-vestur sunnan við kirkjuna, og náð inn á grasivaxið svæði sem er sunnan við veginn.
Lýsing:	Kirkjuflöt er horfin undir jarðrask og malbik.
Aðrar upplýsingar:	Örnefni í Vestmannaeyjum: Grasflöt sunnan við Landakirkju.
Heimildir:	Örnefni í Vestmannaeyjum, bls. 57.



Horft í norðnorðaustur yfir hóldragið.



Horft yfir hóldragið til norðurs.

- Hlutverk:** Óþekkt.
- Tegund:** Óþekkt.
- Staðsetning:** N: 63°26.060 V: 20°16.284
- Ástand:** Gott.
- Hættumat:** Nokkur hætta.
- Hættuorsök:** Nýbyggingar.
- Staðhættir:** Sunnan við Fjölbrautaskólann og vestan við Dalveg, og norðan við Höllina.
- Lýsing:** Grasivaxið hóldrag.
- Aðrar upplýsingar:** Á þeim reit sem fyrirhugað deiliskipulag er ráðgert er þetta svo til eina svæðið þar sem hægt er að segja að landið sé óhreyft. Engar heimildir eru um neinar minjar á þessu svæði.
Á ljósmynd frá 1915 eru ekki sýnilegar neinar minjar á hóldraginu. Svæðið er þó áhugavert fyrir það að vera óhreyft.

NIDURSTÖÐUR

Í þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á.

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til“. Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram.

Númer í sviga í eftirfarandi texta vísa til númers í fornleifaskráningunni.

Við Fornleifaskráningunni voru tvö þekkt örnefni sem tengjast Landakirkju, en það eru Kirkjuvarða (39) sem hefur horfið við gerð malarvallarins sem unnið var við á árunum 1947-1957, eða að hún hafi horfið mun fyrr, jafnvel vegna vegagerðar eða annara framkvæmda. Kirkjuflöt (40) er annað örnefni sem tengist Landakirkju, en flötin er sögð vera sunnan við hana. Nú er steinsteypt girðing sunnan við kirkjuna sem afmarkar kirkjulóðina og frá henni tveggja akgreina gata samhliða henni. Sunnan við götuna er grasflöt, sem gæti hafa verið hluti af Kirkjuflöt, en þarna hefur öllu verið umrótað í gegnum árin, svo að hin upprunalega flöt er löngu horfin.

Austan Strembugötu stóð braggi (38) sem var staðið upp á Höfða, og þjónaði þeim tilgangi að vera hersjúkrahús á tímum hersins. Það var búið í þessum bragga til ársins 1956. Við braggann var einnig skúr og matjurtagarður. Þarna hefur nú verið sléttað. Ekki eru heimildir um önnur mannvirki á þessu svæði.

Hóldrag (41), sem er sunnan við Fjölbrautaskólann og vestan Dalvegjar og norðan við Höllina, er innan þess reits sem fyrirhugað deiliskipulags nær yfir, og eina svæðið þar sem hægt er að segja að landið sé óhreyft. Engar heimildir eru þó um minjar á þessu svæði.

Samantekt:

Á fyrirhuguðu deiliskipulagssvæði eru ekki þekktar fornleifar sem er í hættu vegna framkvæmda sem fylgja því að nú á svæðið að fá annað hlutverk en það hefur haft til þessa.

Vinna við gerð malarvallarins var seinunnin vegna klappa sem þurfi að sprengja, en vinnan fór fram á árunum 1947-1957, og þá var völluminn vígður. Vegna þess hve mikið hefur þurft að sprengja fyrir vallarstæðinu má ætla að undirlag vallarins sé meira og minna klöpp og því ekki hætta á röskun minja.

Þó ber að hafi í huga ofangreind þjóðminjalög við allar framkvæmdir á svæðinu.

HEIMILDASKRÁ

Prentaðar heimildir

Axel Petersen Mælt og teiknað júní-des 1923.

Ágúst Ó. Georgsson. Fornleifaskrá, skrá um friðlýstar fornleifar, 1990. Bls. 15.

Árbók Ferðafélags Íslands árið 1948, bls. 71.

Bjarni Einarsson. Fornleifaskráning vegna deiliskipulags í Herjólfssdal, Vestmannaeyjum, 1999. Bls. 1-8 og skrár. Bls. 1-9.

Blik 1972/Síminn lagður milli Eyja og lands.

Blik 1973/Bærinn okkar, seinni hluti.

Brynjólfur Jónsson, 1918. Lýsing Vestmannaeyjasóknar. Bls. 15-19, 33, 34, 35, 36-45, 51-53.

DI II Íslenskt fornbréfasafn 1253-1350, 1893. Bls. 66.

DI VII Íslenskt fornbréfasafn 1170-1505, 1903-1907. Bls. 41-43 og 179-180.

Eggert Ólafsson. Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757, 1975. Bls. 154 og 155.

Haraldur Guðnason 1991 Við Ægisdyr. Saga Vestmannaeyjarbæjar, II. bls. 406.

Heimaslóð, sögu-, menningar- og náttúrufarsvefur um Vestmannaeyjar sem rekin er af Vestmannaeyjabæ.

Herforingjaráðskort birt aftan við lýsingu Vestmannaeyjarsóknar eftir Brynjólf Jónsson.

Íslendinga sögur, 1946. Bls. 28-32 205-207 og 268.

Jóhann Gunnar Ólafsson. Vestmannaeyjar, Árbók Ferðafélags Íslands 1948. Bls. 13, 18 og 69-70.

Kortagrunnur byggingarfulltrúa Vestmannaeyja, án ártals.

Margrét Hallsdóttir. Frjógreining tveggja jarðvegssniða á Heimaey“ (48-68). Árbók hins íslenska fornleifafélags 1983. Bls. 59.

Margrét Hermanns-Auðardóttir. Íslands tidliga bosättning, 1989. Bls. 53-54.

Sveinbjörn Rafnsson. Byggð á Íslandi á 7. og 8. öld? 1990. Bls. 153-162.

Upplýsingar á skilti þar sem áður stóð braginn.

Þorkell Jóhannesson, 1938. Örnefni í Vestmannaeyjum. Bls. 57.

Aðrar heimildir:

Ljósmynd tekin yfir Vestmannaeyjarbæ til suðurs árið 1915. Höfundur ókunnur. Í einkaeign.

Heimildarmenn við fornleifaskráningu

Guðjón Ármann Eyjólfsson, Hjallalandi 38, 108, Reykjavík. Heimild í maí 2011.

Ásta María Jónasdóttir, Hrauntúni 21 Vestmannaeyjum. Heimild í maí 2011.

Forsíðumynd

Horft yfir malarvöllinn í Löngulá til norðurs.

FYLGISKJÖL

Fylgiskjal 1: Ljósmynd af Vestmannaeyjum tekin 1915, ljósmyndari ókunnur.

Fylgiskjal 2: Gömul ljósmynd af svæðinu. Ljósmyndari ókunnur.

Fylgiskjal 3: Loftmynd af skráningarsvæðinu með merktum fornleifum frá 138-141.

Fylgiskjal 4: Túnakort frá 1923. Axel Petersen. Mælt og teiknað júní-des 1923.



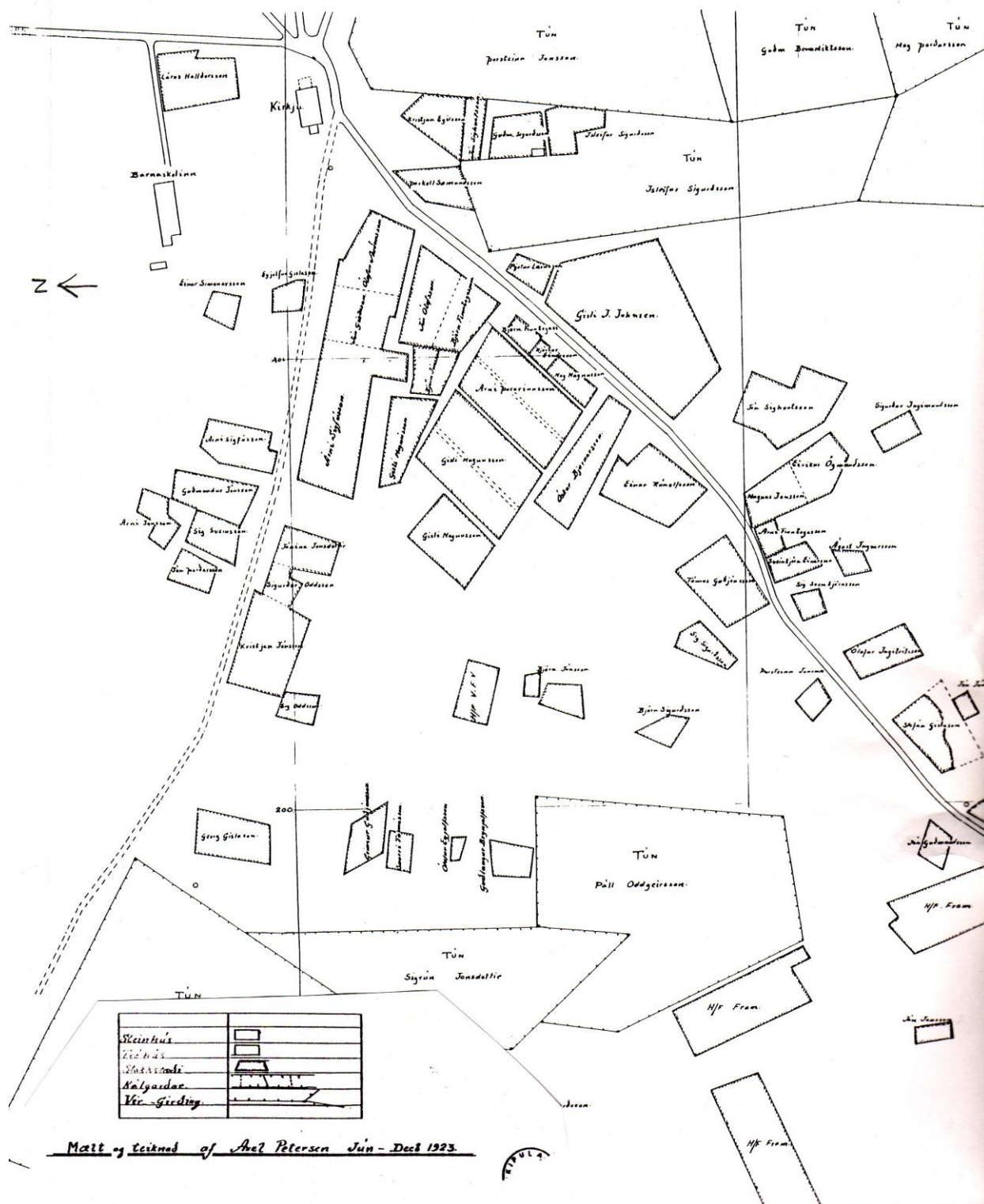
Fylgiskjal 1: Ljósmynd af Vestmannaeyjum tekin 1915.



Fylgiskjal 2. Gömul ljósmynd af svæðinu.



Fylgiskjal 3. Loftmynd með merktum fornleifum.



Fylgiskjal 4: Túnakort frá 1923.